

تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست برای تربیت حکیمانه اخلاق زیست محیطی در دانشگاهها

منصور شاهولی^۱، سیده فاطمه معزی^۲

چکیده

هدف: هدف از انجام این پژوهش، تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی محیط زیست بر اساس الگوی آموزش عالی الهی محیط زیست بود که مأموریت اصلی دانشگاهی آن، تربیت انسانهای حکیم برای خلق، نشر و تعالی فرهنگ علم و فناوری است. این دانشگاه با فلسفه توحیدمحور، شیوه تحقق پایداری جهان را با اخلاق فردی و اجتماعی جدید ترسیم می کند که لاجرم در راستای رضایت خالق هستی، بر روابط انسانها با محیط زیست اثرگذار است. **روش:** روش پژوهش، مصاحبه هدفمند نیمه ساختارمند با ۳۱ خبره حوزوی، دانشگاهی و اجرایی بود. تحلیل گدها و مفاهیم آموزش عالی الهی محیط زیست در مضامین فراگیر، سازمان دهنده و پایه دسته بندی شدند. تحلیل این مضامین، چرایی و چگونگی آموزش عالی الهی محیط زیست را تبیین کرد. **یافته ها:** به اعتقاد خبرگان، وجود تعارض رویکرد اثبات گرا با شاکله اسلام در حوزه آموزش عالی محیط زیست، ضرورت نقد آن را برای احصای فلسفه اسلامی، پارادایم متعالی و نظریه آمایش دانش در نظام آموزشی عالی الهی محیط زیست به منظور تحقق پایداری، معلوم کرد؛ زیرا این فلسفه بر اخلاق کمال گرا و غایت مدار بر روابط انسانها با محیط زیست پر توافسانی می کند. **نتیجه گیری:** برای گذار از رویکرد اثبات گرا، احصای دستگاهواره فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست تبیین شد.

واژگان کلیدی: آموزش عالی الهی محیط زیست، تحلیل مضامین، اخلاق حکیمانه.

◇ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۴

۱. استاد گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه شیراز.

۲. دکترای آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول). نشانی: شیراز؛ باجگاه، دانشکده کشاورزی دانشگاه شیراز، بخش ترویج و آموزش کشاورزی. نمابر: ۰۷۱۳۲۲۸۶۲۰۵ / moezzi.sf@yahoo.com

الف) مقدمه

مشکلات روزافزون جهانی محیط زیست از دهه ۷۰ میلادی، سازمانهای بین‌المللی و صاحب‌نظران این حوزه را به این نتیجه رساند که باید چاره‌ای اندیشید تا فعالیتهای زیست‌محیطی، همزمان ابعاد سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و فنی را در بر گیرد (لاریجانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۷)؛ زیرا فعالیتهای صرف فنی و فناورانه، هزینه‌های بسیار سنگینی دارد. افزون بر آن، عصر حاضر بر ضرورت تغییر سبک زندگی برای رفتار با محیط زیست تأکید دارد (اوزکمپ، ۲۰۰۹: ۳۶۵). از سوی دیگر، عوامل بحران‌زای محیط زیست می‌توانند ماهیت فلسفی، اخلاقی، علمی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، فنی و دانشی داشته باشند که پرداختن همزمان به آنها، شناخت دقیق و عمیق این بحرانها را آسان می‌سازد (باد، ۱۳۷۲: ۵). از آنجا که دستیابی به محیط زیست سالم، با آگاهی آحاد جامعه مرتبط است؛ آموزشهای زیست‌محیطی در سطوح محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی، با آموزش کارآمد محقق می‌شود (نیرو و حاجی حسینی نژاد، ۱۳۹۱: ۳). برای مثال، با آغاز طرح حقوق بین‌الملل محیط زیست در سال ۱۹۷۲، ضرورت آموزش محیط زیست برای تدوین راهبردهای حفاظت و بهبود آن مطرح شد (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۱: ۲۳۳). ارزشهای دینی و اخلاقی نیز در این زمینه می‌توانند با شکل‌دهی دانش و نگرشها، بر رفتار افراد تأثیرگذار باشند؛ زیرا حفاظت محیط زیست یک امر مهم اخلاقی است. (شاه‌ولی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۶)

در حالی که ناکارآمدی نظام سرمایه‌داری در رفع مشکلات محیط زیست، ناشی از مبانی فلسفی این نظام است؛ ولی فلسفه اسلامی با رویکرد الهی بر مبانی‌ای استوار است که پیامدهای منفی توسعه‌یافتگی را مرتفع و رفاه عمومی نسلهای حال و آتی را مد نظر می‌گیرد؛ زیرا فلسفه آموزش عالی محیط زیست، نیازمند رویکردی فرا رشته‌ای است تا با ترویج بینش معرفتی، بر اساس اسناد بالادستی کشور برای حل مسائل حال و آینده عمل کند و فراگیران با تفکری کل‌گرا، یکپارچه و فرا رشته‌ای تربیت شوند و با اخلاق و مسئولیت‌پذیری، پاسخگوی عدالت و برابری اقتصادی و اجتماعی، دموکراسی، رفع فقر، مدارا و صلح برای ساختن جهانی پویا وارد عرصه فعالیتها شوند. تحقق این مهم در قالب فلسفه اسلامی و پارادایم

متعالی کل‌نگر، تعادل‌گرا و حکمت‌گرا و آمایش دانش میسر می‌شود که برای این منظور، تبیین فلسفه اسلامی برای آموزش عالی الهی محیط زیست، هدف کلی این مقاله است.

مبانی نظری پژوهش

واژه توسعه در زبانهای فرانسوی و انگلیسی، به معنای تحقق اهداف یا ایده‌ها طبق یک طرح یا برنامه، نخستین بار سال ۱۷۵۲ به کار برده شد (ملکی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۳: ۲). این واژه در سطح کلان تا نیمه دوم قرن بیستم عملاً مترادف توسعه اقتصادی به کار برده می‌شد و شاخصهای اقتصادی نظیر میزان تولید ناخالص ملی و درآمد سرانه، تعیین‌کننده توسعه یافتگی قلمداد می‌شدند (عظیمی، ۱۹۹۲: ۳۰). با این حال، نارسایی‌ها و تناقضها در بنیادهای نظری و تجارب عملی توسعه در جهان، به بازنگری جدی آن به دلیل وجود فقر، گرسنگی، سوء تغذیه، دوگانگی، نابرابری، وابستگی، مبادله نابرابر، بدهی، خشونت، جنگ، ترور، آلودگی زیست‌محیطی، از خودبیگانگی، قومیت‌گرایی، نژادپرستی، حقوق بشر، زنان و کودکان، امنیت، تعادل بوم‌شناختی و حفظ محیط زیست، صلح، گفتمان، تفاهم و همبستگی و همکاری ملی و بین‌المللی، منجر شد (موتقی، ۲۰۰۴: ۲۲۳). در واکنش به این نارسایی‌ها و ضرورتها، پارادایم توسعه پایدار مطرح شد.

طی دهه گذشته، لزوم برآوردن نیازهای نسل حاضر بدون به خطر افتادن توانایی نسلهای آینده، یک ضرورت حتمی برای ایفای نقش مؤسسات آموزش عالی تلقی شد (ونتولیس، ۲۰۰۱: ۱۸۰-۱۹۶). در اعلامیه تالورس و دستور کار ۲۱ نیز عنصر کلیدی توسعه پایدار؛ آموزش عالی اعلام شد. در این میان، تلفیق اصول و مبانی توسعه پایدار در آموزش، پژوهش و خدمات دانشگاهی، چالش اصلی این مؤسسات در مواجهه با ناپایداری محیط زیست بود. با این وجود، دانشگاههای مدرن همچنان به دنبال تربیت متخصصان برای یک اقتصاد ناپایدار جهانی‌اند (کلاگستون و کالدر، ۱۹۹۹). این ادعا با شواهد میزان فزاینده آسیب به محیط زیست تأیید می‌شود که تأکید فزاینده بر کارایی اقتصادی، بازار و فراموش شدن رسالت دائمی و فرا زمانی دانشگاهها برای بسط مرزهای دانش، کشف حقیقت، شناخت ناشناخته‌ها و تأمین نیازهای فردا بوده است. (ملکی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۳: ۴)

متفکران بسیاری معتقدند که برای توسعه پایدار نباید بر صرف آموزش امور مادی و دانش علمی صرف تأکید شود، بلکه ابعاد مادی و معنوی آن همزمان باید مد نظر

1. Venetoulis
2. Clugston & Calder

باشند (امین‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۶۵)؛ زیرا امور معنوی همچون روح در کالبد توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی دمیده می‌شود تا همانند ریسمان آنها را به یکدیگر متصل سازد (طاهرپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۰). اما مانع اصلی رخداد این مهم در آموزش به طور عام و آموزش عالی محیط زیست به طور خاص، غفلت از هستی‌شناسی و غایت‌شناسی الهی و نادیده انگاشتن دانش و حکمت الهی مورد نیاز آموزش پایداری در دانشگاه‌هاست (شاه‌ولی، ۱۳۹۲: ۲۱). رفع این مانع، بازگشت به اصالت بوم‌عرفتی جامعه در مواجهه با عارضه مدرنیته است. برای این منظور، آموزش پایداری در دانشگاه‌ها باید از سطح فلسفه و حکمت الهی آغاز شود؛ زیرا آموزش عالی رایج محیط زیست برای دسترسی به پایداری با چالش‌های شدید روبه‌روست؛ که از جمله آنها می‌توان به فاصله عمیق هستی‌شناسانه و معرفت‌شناسانه بین علم دینی و حکمت الهی از یک طرف و علم و فناوری و صورت‌بندی اجتماعی و فرهنگی تمدن مدرن غالب در دانشگاه‌ها از طرف دیگر، اشاره کرد. (شاه‌ولی و همکاران، ۱۳۹۹؛ مطهری‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۱۲)

ب) روش پژوهش

روش پژوهش به کار رفته، مطالعه موردی کیفی نام دارد که امکان تحلیل عمیق موضوع و کشف ابعاد پنهان آموزش عالی محیط زیست را فراهم می‌آورد. مشارکت کنندگان بالقوه در این پژوهش، خبرگان حوزوی، هیئت علمی دانشگاه‌ها و کارشناسان اجرایی سازمانی با تخصص مرتبط با موضوع بودند که به صورت هدفمند و با معیار اشباع نظری (سرمد و همکاران، ۱۳۸۲)، صاحب‌نظران کلیدی انتخاب شدند که شامل ۱۰ نفر از خبرگان حوزوی شهر شیراز، ۱۱ نفر عضو هیئت علمی دانشگاه‌های شیراز، یزد، تهران، شریف و شهید بهشتی از رشته‌های فلسفه، علوم تربیتی، قرآن و حدیث، فقه، زمین‌شناسی، محیط زیست، معارف اسلامی و الهیات؛ و ۱۰ نفر کارشناس اجرایی سازمان محیط زیست و سازمان جنگل‌ها، مراتع و منابع طبیعی وزارت جهاد کشاورزی در تهران و شیراز بودند. مصاحبه با این خبرگان، از طریق «پرسش‌های باز» مرتبط با موضوع، طی ۲۵ تا ۶۰ دقیقه به عمل آمد. سپس داده‌های گردآوری شده با فن تحلیل مضامین و تشکیل شبکه مضامین بررسی شدند. این روش، فرایندی است که داده‌های پراکنده را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (براون و کلارک،^۱ ۲۰۰۶؛ عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰). بررسی اعتبار این شبکه نیز با

اعتبارسنجی کیفی قابل قبول بودن^۱ و قابل اعتماد بودن^۲ انجام گرفت. برای معیار قابل قبول بودن شبکه مضامین، از روشهای همسوسازی مضامین، داده‌های گردآوری شده از منابع متعدد خبرگان و پیشینه‌های نظری و عملی، خودبازبینی محقق و کنترل اعضای کمیته پژوهش استفاده شد. برای بررسی معیار قابل اعتماد بودن شبکه مضامین، کلیه فرایندها و مراحل، زیر نظر و هدایت اعضای کمیته پژوهش انجام گرفت. (گال و همکاران، ۱۳۸۶)

نتایج تحلیلها، تعریف ابعاد یا چستی، چرایی و چگونگی فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست است که در جدول ۱ مشاهده می‌شود.

جدول ۱: شواهد همسویی فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست با پیشینه‌های نظری و عملی

ابعاد	مؤلفه‌های همسویی	شواهد پیشینه‌های نظری و عملی
اعتماد	اثرات و چالشهای برنامه‌های آموزش عالی محیط زیست برای رفتار مسئولانه زیست‌محیطی	کریمی (۱۳۹۶)؛ سیا و همکاران (۱۹۸۵)؛ فردوسی و همکاران (۱۳۸۹)؛ لوین و استراب (۲۰۱۲)؛ اونیل و موخرجی (۲۰۱۵)؛ بولونسکی و همکاران (۲۰۱۲)
	تأثیرات و پیامدهای توجه نداشتن به آموزش عالی الهی محیط زیست	گلشنی (۱۳۹۵)؛ نوذری (۱۳۹۱)؛ فنودی و آجی‌بشیه (۱۳۸۶)؛ امید و همکاران (۱۳۹۶)؛ داودی و جاودانی (۱۳۹۶)؛ ولی‌نژاد (۱۳۹۱)
قابلیت	انگیزه و هدف آموزش عالی محیط زیست	شیری و همکاران (۱۳۸۹)؛ حاجی‌زاده و همکاران (۱۳۹۳)؛ کریم‌زاده و صالحی (۱۳۹۳)؛ عرفانی و اردکانی (۱۳۸۸)؛ هادی‌پور و شکروی (۱۳۸۳)؛ رفیعی و امیرنژاد (۱۳۸۸)؛ یونسکو (۲۰۰۸)؛ تیکا پایوی و همکاران (۲۰۱۰)
	دلالت‌های ضرورت فرارشته‌ای و بومی آموزش عالی محیط زیست	جمشیدی‌راد (۱۳۹۶)؛ نبوی و شهریاری (۱۳۹۳)؛ مردانی و همکاران (۱۳۹۵)؛ مجیدی و موسوی‌نیا (۱۳۹۷)؛ دارن و کریستوفر (۲۰۰۷)؛ آندریاس و آندریاس (۲۰۰۵)
قابلیت	موانع تحقق آموزش عالی الهی محیط زیست	ویسی و فتحی واجارگاه (۱۳۹۵)؛ فغفور مغربی (۱۳۹۰)؛ بیدهندی و همکاران (۱۳۸۹)
	ملزومات و راهکارهای تحقق آموزش عالی الهی محیط زیست	پارساپور (۱۳۹۱)؛ قربانی (۱۳۹۳)؛ قربانی (۱۳۹۴)

1. Credibility
2. Dependability

ج) یافته‌ها

براون و کلارک (۲۰۰۶) معتقدند: مضمون، بیانگر داده‌های جمع‌آوری شده مهم در پاسخ به پرسشهای پژوهش است که تا حدی معنا و مفهوم شبکه مجموعه‌ای داده‌ها را نشان می‌دهد. لذا نخست متن پاسخ به پرسشهای سؤالات پژوهش به دفعات مرور و بازبینی و سپس فهرست کدهای اولیه ایجاد شدند که ۴۱۱ کد اولیه شناسایی و آنگاه در شبکه‌های مشابه و منسجم دسته‌بندی شدند. این شبکه‌ها نیز چندین بار بازبینی شدند. تحلیل مضامین و شکل‌گیری شبکه‌های ایجاد شده آنها، حاکی از آن بود که چارچوب اولیه آموزش عالی الهی محیط زیست، سه بعد چستی، چرایی و چگونگی دارد که در ادامه تشریح و ترسیم شده‌اند.

یک) چستی آموزش عالی الهی محیط زیست

منظور از چستی، مجموعه ویژگی‌هایی است که آموزش عالی الهی محیط زیست باید دارا باشد؛ زیرا بحرانهای زیست‌محیطی حادث‌ترین چالشی است که جامعه بشری با آن روبه‌روست. مکاتب گوناگون برای رفع این بحرانها، راههای متنوعی ارائه داده‌اند؛ از جمله: توسعه پایدار، حفاظت‌گرایی، صیانت‌گرایی، اخلاق زمین، نیکداری و پایداری. اما بحرانهای زیست‌محیطی همچنان وجود دارند و با بهره‌برداری بیشتر از ظرفیت منابع، تشدید می‌شوند. فلسفه الهی برای رفع این بحرانها، انقلاب و تغییر مفاهیم انسان و ترسیم دوباره رابطه انسان با محیط زیست را لازم می‌داند. فلسفه الهی، محیط زیست را موجودی هوشمند با ملکوت می‌داند که گرچه برای انسان خلق شده است، اما او مجاز نیست هرگونه که مایل است از آن استفاده کند؛ چون طبیعت امانتی در دستان انسان است (قلندریان و همکاران، ۱۳۹۴). بنابر این، لازم است ارزشها و باورهای الهی در آموزش عالی محیط زیست لحاظ شوند تا دانشجویان در دانشگاه، نگاه کمال‌گرایانه به محیط زیست پیدا کنند.

نتیجه تحلیل ویژگی‌های مستخرج از مصاحبه‌ها درباره چستی آموزش عالی محیط زیست، شامل پنج مضمون فراگیر «ماهیت تکلیف در رویکرد الهی»، «ماهیت علم الهی زیست‌محیطی»، «مبانی و بنیانهای پایداری در رویکرد الهی»، «تأثیرات و پیامدهای توجه نداشتن به آموزش عالی الهی محیط زیست» و «اثرات و چالشهای برنامه‌های درسی آموزش عالی محیط زیست برای رفتار مسئولانه زیست‌محیطی» بود که ۲۴ مضمون سازمان‌دهنده و ۱۰۸ مضمون پایه آن شناسایی شدند. (نگاره ۱)

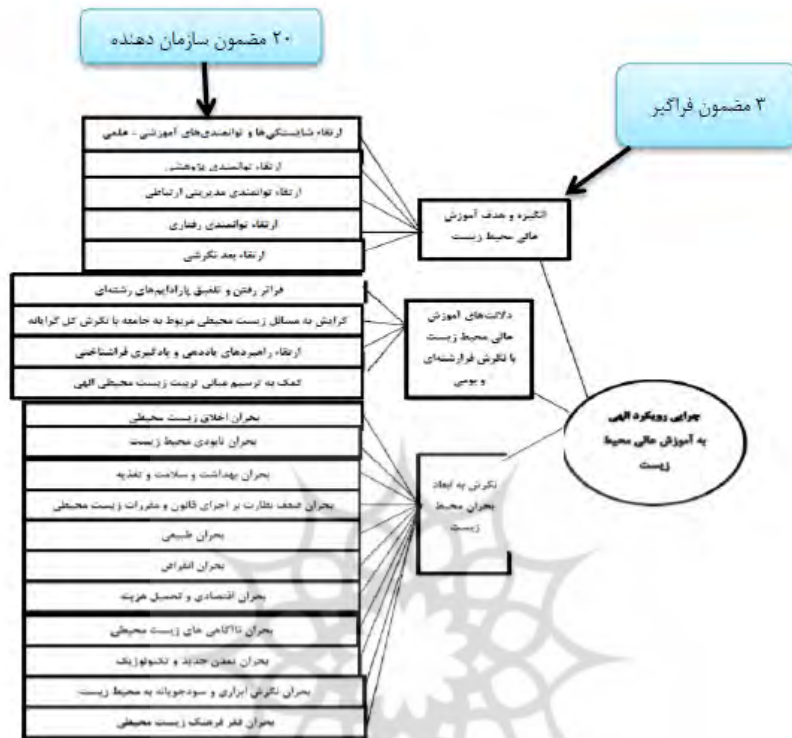

نگاره ۱: شبکه مضامین چپستی آموزش عالی الهی محیط زیست

(دو) چرایی آموزش عالی الهی محیط زیست

در بررسی چرایی آموزش عالی الهی محیط زیست، سه مضمون فراگیر، ۲۰ مضمون سازمان دهنده و ۴۲ مضمون پایه، شناسایی و شبکه این مضامین استخراج شد (نگاره ۲). بررسی های مبحث پایداری نشان داد که حفظ محیط زیست بدون استمداد از یک پشتوانه دینی، بی اثر یا کم اثر خواهد بود و به همین دلیل، باید کوشش شود تا عوامل مخرب زیست محیطی در پرتو ایمان و تقوا رفع شوند. (فغفور مغربی، ۱۳۹۰)

۷۰۲ ♦ تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست...

نگاره ۲: شبکه مضامین چرایی آموزش عالی الهی محیط زیست

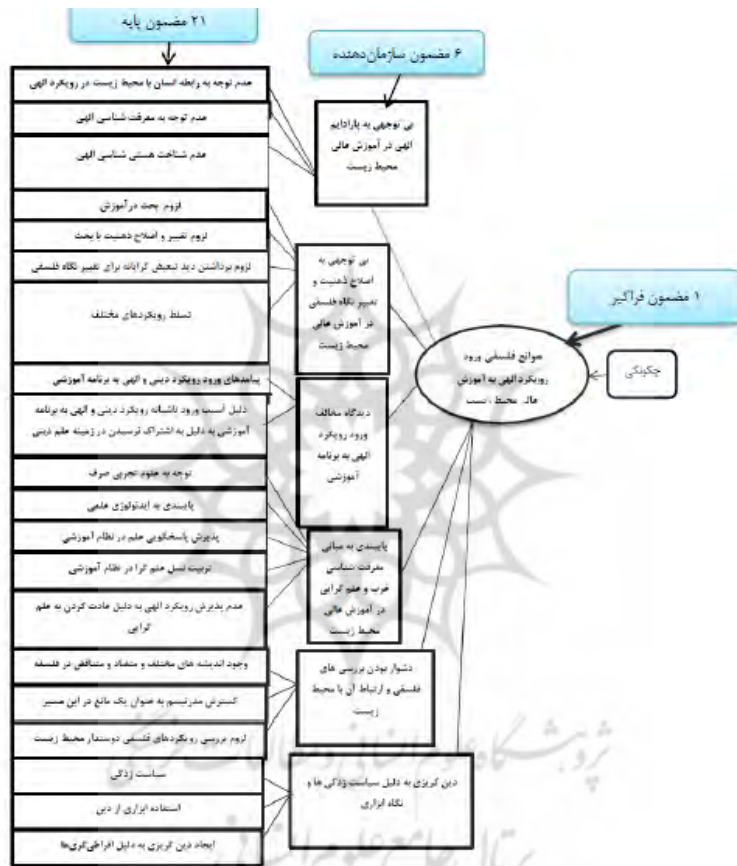
سه) چگونگی آموزش عالی الهی محیط زیست

در بررسی چگونگی آموزش عالی الهی محیط زیست، مضامین موانع، ملزومات و راهکارها به دست آمد (نگاره‌های ۳ تا ۹). واقعیت این است که در عصر معاصر، ریشه اصلی ناپایداری طبیعت را باید در نگاه و تفسیر بشر از طبیعت جست؛ زیرا در معرفت‌شناسی و جهان‌بینی آدمی ریشه دارد (محقق داماد، ۱۳۸۰). از این رو، پایداری باید علاوه بر عوامل فنی، متوجه انسان باشد که خواه ناخواه وجه فلسفی و دینی را نیز در بر دارد (شاه‌ولی، ۱۳۷۵). نادیده انگاشتن این مهم می‌تواند تلاش‌های آموزشی و پژوهشی دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی را برای تحقق پایداری، ناکارآمد کند (همو، ۱۳۹۲). لذا گذار از رویکرد علم‌گرای آموزش عالی محیط زیست و دستیابی به چارچوب آموزش الهی زیست محیطی، نیازمند توجه به موانع، ملزومات و راهکارهای ارائه‌شده توسط خبرگان و صاحب‌نظران این پژوهش است که در ادامه ارائه می‌شود.

۱. تحلیل مضامین موانع

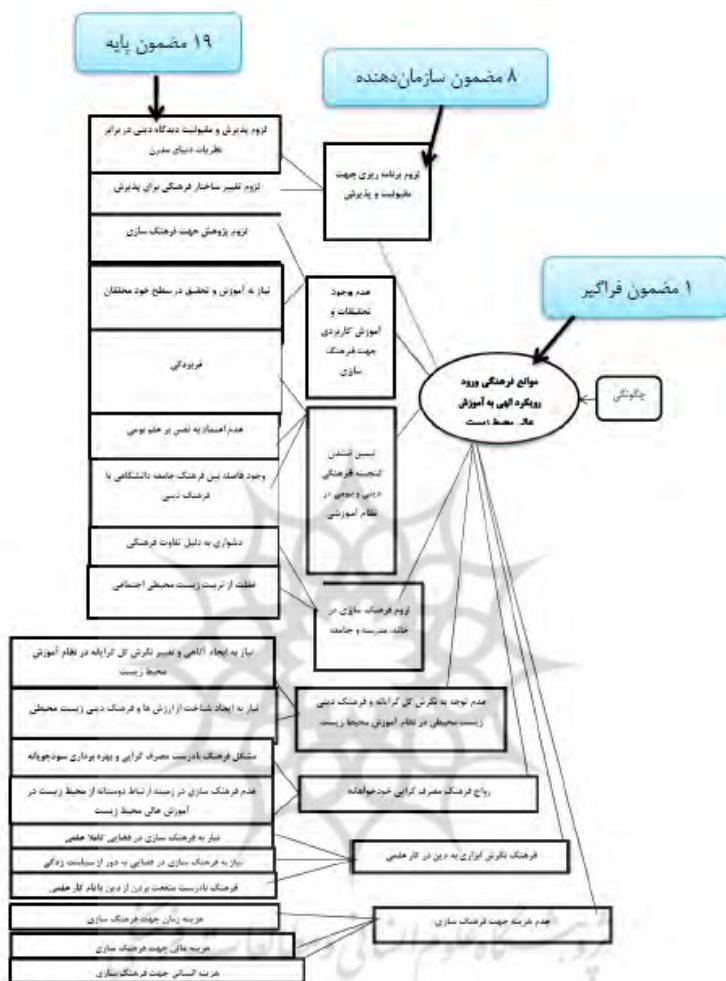
اجرای آموزش عالی الهی محیط زیست از نگاه خبرگان با پنج دسته مانع «فلسفی»، «فرهنگی»، «آموزشی - محتوایی»، «انسانی» و «تجهیزاتی» روبه‌روست که شبکه مضامین هر یک از آنها با شبکه مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه ارائه شده است. (نگاره‌های ۳ تا ۷)

نگاره ۳: شبکه مضامین موانع فلسفی آموزش عالی الهی محیط زیست

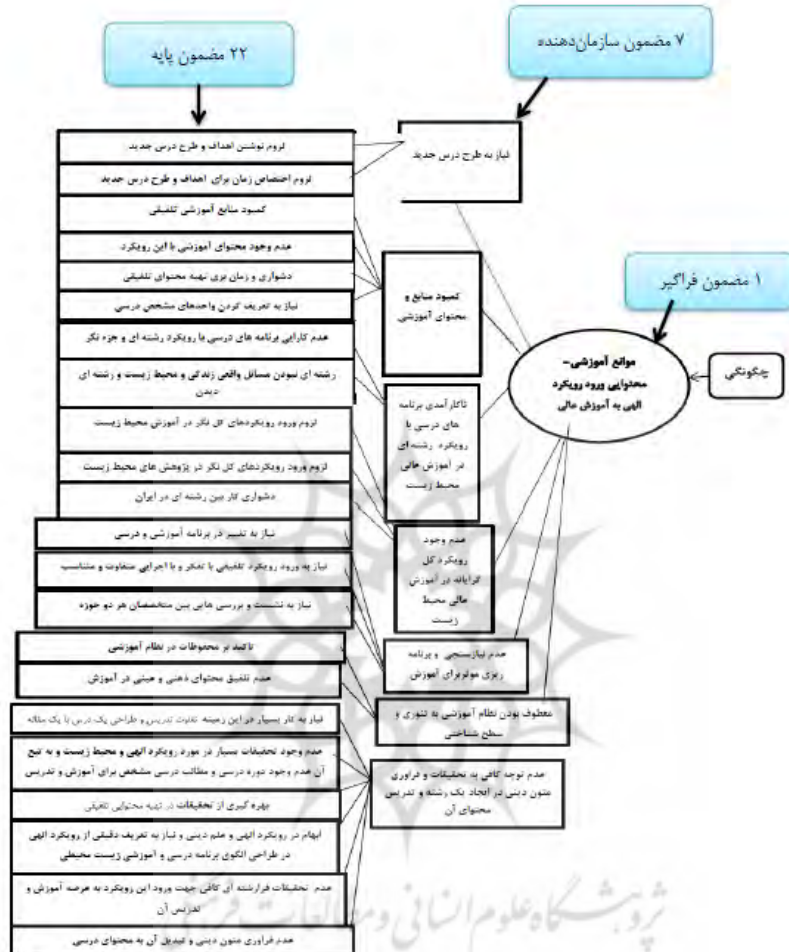
در خصوص موانع فرهنگی آموزش عالی الهی محیط زیست، یک مضمون فراگیر، هشت مضمون سازمان‌دهنده و ۱۹ مضمون پایه شناسایی شد. شبکه این مضامین در نگاره ۴ نمایش داده شده است.

۷۰۴ ♦ تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست...

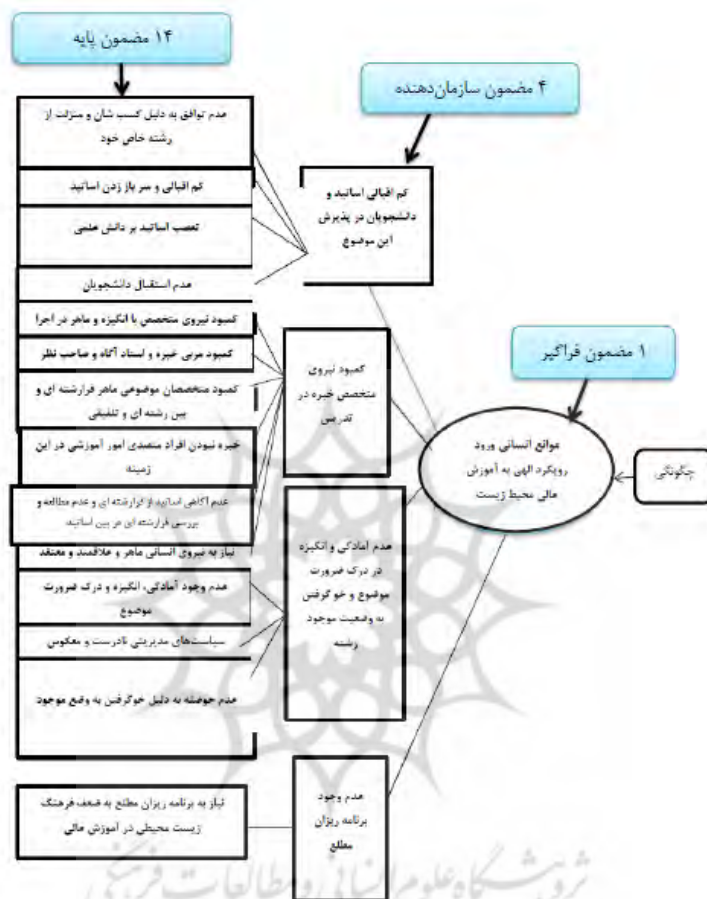
نگاره ۴: شبکه مضامین موانع فرهنگی آموزش عالی الهی محیط زیست

در خصوص موانع آموزشی- محتوایی آموزش عالی الهی محیط زیست، یک مضمون فراگیر، هفت مضمون سازمان‌دهنده و ۲۲ مضمون پایه شناسایی شد. شبکه مضامین استخراج شده در نگاره ۵ آمده است.

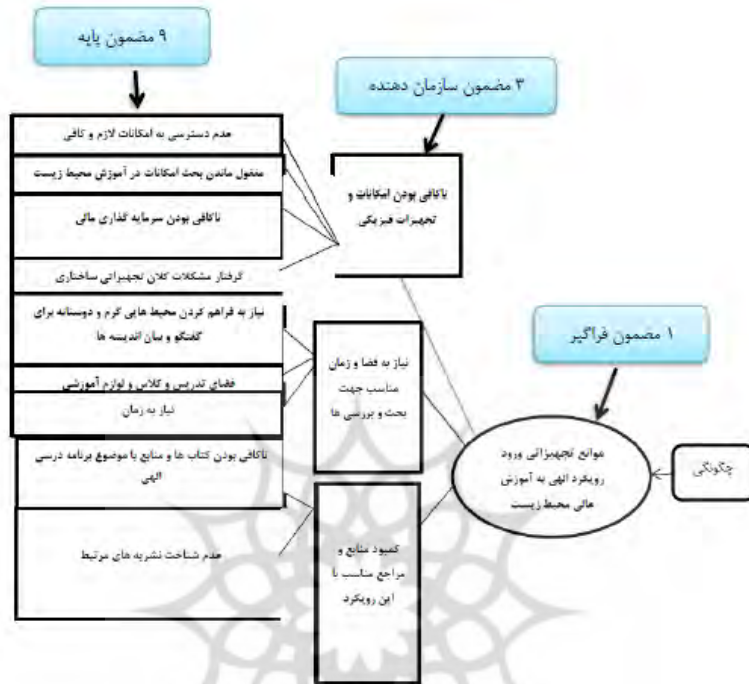
نگاره ۵: شبکه مضامین موانع آموزشی - محتوایی آموزش عالی الهی محیط زیست در خصوص موانع انسانی آموزش عالی الهی محیط زیست، یک مضمون فراگیر، چهار مضمون سازمان دهنده و ۱۴ مضمون پایه شناسایی شد. شبکه مضامین آنها در نگاره ۶ نمایش داده شده است.

۷۰۶ ♦ تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست...

نگاره ۶: شبکه مضامین موانع انسانی آموزش عالی الهی محیط زیست

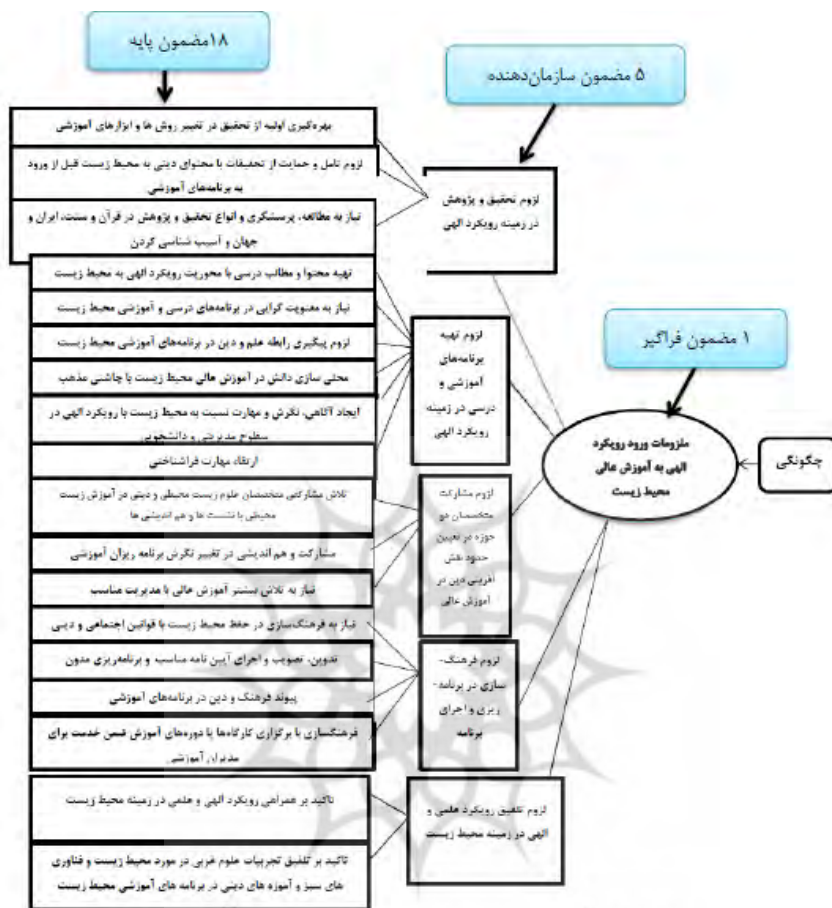
در خصوص موانع تجهیزاتی آموزش عالی الهی محیط زیست، یک مضمون فراگیر، سه مضمون سازمان‌دهنده و ۹ مضمون پایه شناسایی شد. شبکه مضامین استخراج‌شده آنها در نگاره ۷ آمده است.

نگاره ۷: شبکه مضامین موانع تجهیزاتی آموزش عالی الهی محیط زیست

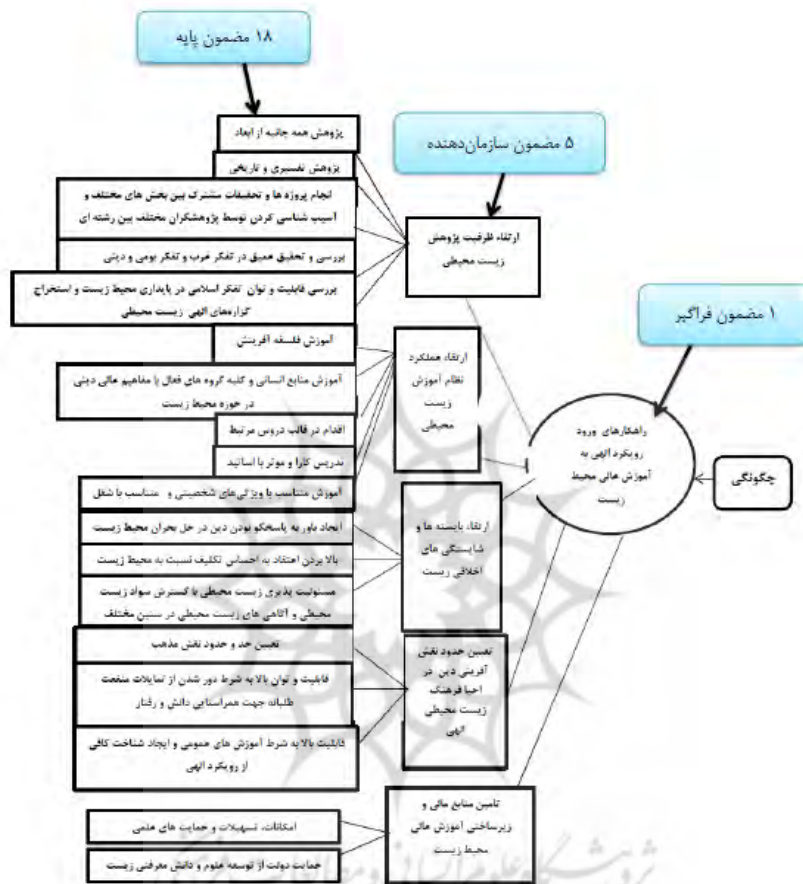
درباره ملزومات آموزش عالی الهی محیط زیست، یک مضمون فراگیر، پنج مضمون سازمان‌دهنده و ۱۸ مضمون پایه شناسایی شد. شبکه مضامین آنها در نگاره ۸ آمده است.

۷۰۸ ♦ تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست...

نگاره ۸: شبکه مضامین ملزومات آموزش عالی الهی محیط زیست

راهکارهای اجرای آموزش عالی الهی محیط زیست، با یک مضمون فراگیر، پنج مضمون سازمان دهنده و ۱۸ مضمون پایه شناسایی شد و شبکه مضامین استخراج شده در نگاره ۹، هر یک از آنها را نشان می‌دهد.

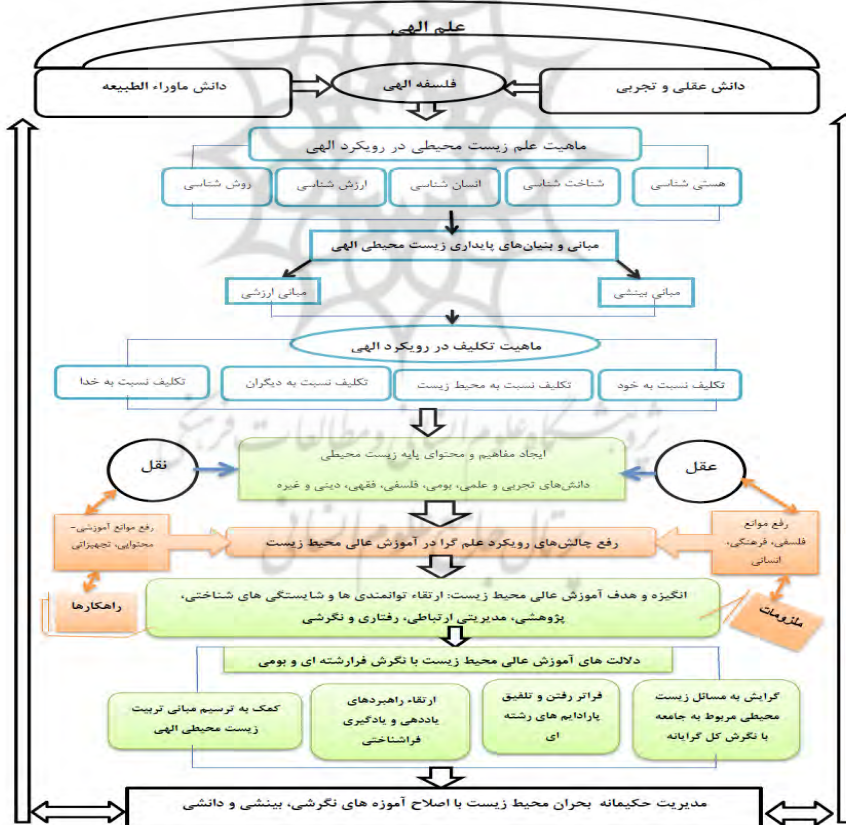

نگاره ۹: شبکه مضامین راهکارهای آموزش عالی الهی محیط زیست

اندیشمندان مسلمان معتقدند معرفت الهی یک معرفت دستگاوواره است (رشاد، ۱۳۸۲) و پیشبرد علوم الهی زیست محیطی نیز نیازمند تأسیس دستگاوواره‌ای علمی است که بخشهای آن ارتباط منطقی، هماهنگ و منسجم دارند. هرگاه قرار باشد علم الهی در دستگاوواره علم دینی یک جامعه ساری و جاری شود تا تمدنی الهی را پایه‌ریزی کند؛ نخست، نظام معرفتی الهی- اسلامی در علوم باید مفهوم‌سازی شود. به نظر می‌رسد تبیین مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی در قلب نظام معرفتی الهی قرار دارد. در قلمرو این نظام معرفتی

۷۱۰ ♦ تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست...

علوم، هستی‌شناسی جایگاه ویژه‌ای دارد (تقوی، ۱۳۹۵). هستی‌شناسی با معرفت‌شناسی، روش‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی نیز ارتباطی تنگاتنگ دارد. با این حال، هیچ‌یک از آنها، قابل تحویل یا تقلیل به دیگری نیست (های، ۱۳۸۵). تبیین نحوه تکوین معرفت الهی زیست‌محیطی به ما می‌آموزد که چه مسیری باید پیمود تا به معرفتی الهی دست یافت. بنابر این، معرفت الهی حتماً باید دارای دستگاواری باشد که با فرایند شناسایی به دست می‌آید. شناسایی این دستگاواری به ناگاه رخ نمی‌دهد، بلکه با سیر تکاملی زمان کسب می‌شود. پژوهش حاضر بر آن بود تا دستگاه تأثیرگذار بر نحوه تکوین معرفت الهی زیست‌محیطی، که برخاسته از نتایج تحلیل مضامین به دست آمده از این پژوهش بود، حاصل شود که در نگاره ۱۰ احصا شده است. (رنگ آبی، مضامین چیستی؛ رنگ سبز، مضامین چرایی و رنگ قهوه‌ای، مضامین چگونگی آموزش عالی الهی محیط زیست را نشان می‌دهند).

نگاره ۱۰: احصای فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست با تحلیل مضامین

بر اساس نگاره ۱۰:

- علم الهی به مثابه چتر و در عین حال در اجزای آن، جاری، ساری و تأثیرگذار است.
- به مدد علم الهی و با عقل و نقل، نظام معرفتی الهی زیست‌محیطی تدوین می‌شود که در آن هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی بازتعریف می‌شوند. از آنجا که دین برای تربیت انسان است، پس او هدف و غایتی برای این جهان قائل می‌شود که با مبانی بینشی و ارزشی الهی، پایداری و تکالیف نسبت به خویشتن و خداوند و محیط زیست و دیگران را طرح و معین می‌کند.
- از نظام معرفتی الهی، دانش زمینه‌ای سه‌ساحتی «دین، علوم تجربی و بوم و فرهنگ» به دست می‌آید که چالش‌های رویکرد علم‌گرا در آموزش عالی محیط زیست را با آمایش معرفتی دانش زیست‌محیطی مرتفع و بر توانمندی آموزشی، پژوهشی، رفتاری، مدیریتی، ارتباطی و نگرشی فراگیران می‌افزاید. همچنین، به پرورش مهارت‌های فرا رشته‌ای، نگرش کل‌نگرانه و مهارت فراشناختی آنان می‌انجامد. بالاخره، با ترسیم مبانی تربیت زیست‌محیطی الهی، مؤمن و صالح هماهنگ با محیط زیست را می‌پروراند.
- با بهره‌گیری از دستگاوواره احصای فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست، مدیریت حکیمانه را برای تحقق ناپایداری زیست‌محیطی با اصلاح انگاره‌های دانشی، بینشی و نگرشی به ارمغان می‌آورد و با ترویج فرهنگ اخلاق حکیمانه، دانایی و سرشت پاک انسانی را در محیط زیست الهی می‌گستراند و پایداری را محقق می‌سازد.

د) بحث و نتیجه‌گیری

پیدایش مفاهیم توسعه پایدار و سپس پایداری در گستره ادبیات دانشگاهی و اسناد ملی و بین‌المللی در مفهوم‌سازی این دو واژه و نقد فرایند توسعه رشد‌محور اقتصادی که دهه‌ها بر جوامع بشری در قلمرو ملی و بین‌المللی حکمفرما بود، همگی بیانگر الگوواره واپس‌گرایانه رایج است که پیامدها و خسارات اجتماعی و زیست‌محیطی متعددی برای جوامع بشری پدید آورد. بخش عمده دشواری‌هایی که بشر و زیست‌بوم او با آن دست به‌گریبان است، برآمده از دانش رشته‌ای و گسسته است که با حاکمیت گفتمان سودجویانه اقتصادی پدید آمده‌اند. زمان آن است تا با نگاه ژرف‌تر به پیامدها، در جستجوی رویکرد نوین پایداری در آموزش عالی پایدار محیط زیست بود و به این پرسش پاسخ داد که آموزش عالی محیط زیست بر

۷۱۲ ♦ تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست...

کدام فلسفه باید بنیان شود و عمل کند تا پایداری محقق شود؟ مقاله حاضر با پاسخ به این پرسش، کوشید تا با رویکرد الهی، در گشایش آموزش عالی الهی محیط زیست، نقشی هر چند اندک ایفا کند.

پیشنهاد: احصای فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست

نتایج تحلیل مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست، ایجاد دانشگاهی است که مأموریت اصلی آن تربیت انسانهای حکیم برای خلق، نشر و تعالی فرهنگ علم و فناوری است. این دانشگاه زمینه‌ساز منطق جدید مواجهه با عالم و آدم و مبدء و معاد را فراهم می‌سازد تا با بهره‌گیری از فلسفه توحیدمحور و انتساب عالم و اجزای آن به خداوند، برای تحقق جهانی پایدار، ظهور دوران جدید اخلاق فردی و اجتماعی را ترسیم کند که لاجرم بر رابطه انسان با محیط زیست تأثیرگذار است.

خبرگان این تحقیق، ضمن اذعان به وجود تعارض رویکرد اثبات‌گرا با شاکله آموزش عالی محیط زیست جامعه اسلامی، ضرورت نقد آن را برای احصای فلسفه اسلامی نظام آموزشی عالی الهی محیط زیست برای تحقق پایداری اعلام کردند تا بر کمال‌گرایی و غایت‌مداری انسان در روابط با محیط زیست پرتو افشانی کند. برای گذار از رویکرد اثبات‌گرا، دستگاوارة احصای فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست که ترسیم‌کننده عناصر برنامه‌ریزی آموزش عالی الهی محیط زیست است، نیازمند توجه به عناصر و مؤلفه‌های متعدد است. از نظر این خبرگان، برای این برنامه‌ریزی باید به «چیستی»، «چرایی» و «چگونگی» آموزش عالی الهی محیط زیست توجه کافی شود (شاه‌ولی و همکاران، ۱۳۹۹). لذا برای رفع بحران ناپایداری زیست‌محیطی، دستگاوارة احصای فلسفه آموزش عالی الهی محیط زیست پیشنهاد می‌شود که بنیانهای آن به شرح ذیل است:

- تشریح ماهیت علم زیست‌محیطی الهی با درک هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، روش‌شناسی و ارزش‌شناسی آن.
- تبیین مفاهیم و مبانی پایداری زیست‌محیطی الهی با تبیین روابط آنها در آموزش پایداری.
- تلفیق محتواهای علمی، بومی، اخلاقی و ماورایی مباحث پایداری، به ویژه پایداری زیست‌محیطی در آموزش عالی.
- همکاری اساتید حوزه و دانشگاه برای تهیه و تدوین متون و منابع درسی مبتنی بر مبانی الهی.

منصور شاه‌ولی و سیده فاطمه معزی ♦ ۷۱۳

- آموزش و افزایش سطح دانش و سواد پایداری الهی عمومی جامعه توسط آموزش عالی محیط زیست.
- ترویج رویکردهای فرا رشته‌ای و کل‌گرا در آموزش و پژوهش.
- آمایش معرفتی چگونگی با کمک فلسفه الهی برای تدوین متون و برنامه‌های درسی محیط زیست با رفع موانع فلسفی، فرهنگی، آموزشی - محتوایی، انسانی و تجهیزاتی.
- ترویج، تحقیق و تألیفات بین رشته‌ای و فرا رشته‌ای توسط اساتید حوزه و دانشگاه.

منابع

- امید، محمود؛ محمدحسن میرزامحمدی و قادر فراقی (۱۳۹۶). «بررسی مقایسه‌ای اهداف تربیت اخلاقی از دیدگاه روسو و آیت‌اله جوادی آملی؛ تطبیق دیدگاههای طبیعت‌گرایی و وحیانی». *اخلاق و وحیانی*، سال ششم، ش ۱: ۱۶۲-۱۳۴.
- امین‌زاده، ب. (۱۳۸۰). «پایداری توسعه و فرهنگ دینی». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی محیط زیست، دین و فرهنگ (۱۶۵-۱۷۹).
- باد، جان (۱۳۷۲). «کتابخانه، اطلاعات و معنا». ترجمهٔ محبوبه مهاجر. فصلنامه کتاب، ش ۴(۲).
- بیدهندی، محمد؛ علی کرباسی‌زاده و محسن شیراوند (۱۳۸۹). «نقش آموزه‌های دینی در حل بحرانهای زیست‌محیطی». *پژوهشهای علم و دین*، سال اول، ش ۲: ۲۳-۷.
- پارساپور، زهرا (۱۳۹۱). «بررسی مطالعات اخلاق زیست‌محیطی و لزوم آموزش مبانی مشترک آن». *علم و دین*، سال سوم، ش ۲: ۴۳-۲۵.
- تقوی، محمدرضا (۱۳۹۵). «گامی به سوی تأسیس دستگاهوارهٔ علوم انسانی اسلامی: چارچوب نظری و مدل عملیاتی». *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، ش ۲۰(۱): ۶-۳۰.
- جمشیدی راد، محمدصادق (۱۳۹۶). «تأثیر آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با درختان و گیاهان بر میزان آگاهی، نگرش و رفتار محیط زیستی دانشجویان». *آموزش محیط زیست و توسعهٔ پایدار*، سال ششم، ش ۳: ۴۶-۳۷.
- داودی، محمد و فاطمه جاودانی (۱۳۹۶). «مبانی و اهداف تربیت زیست‌محیطی با تأکید بر اندیشهٔ جوادی آملی». *اخلاق و وحیانی*، سال پنجم، ش ۲: ۲۳-۱.
- راغب اصفهانی، حسین ابن محمد. (۱۴۱۶ق). *مفردات الفاظ قرآن*. بیروت: دارالقلم.
- رفیعی، حامد و حمید امیرنژاد (۱۳۸۸). «بررسی نقش آموزش در افزایش تمایل افراد به حفاظت از محیط زیست (مطالعه موردی: دریای خزر)». *علوم محیطی*، دورهٔ هفتم، ش ۱: ۹۵-۱۰۸.
- رمضان‌قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۹۱). «بررسی راهبردی آموزش محیط زیست در ایران؛ ضرورت و تنگناها». *راهبرد*، ش ۲۱(۶): ۲۳۳-۲۵۷.
- شاه‌ولی، منصور (۱۳۹۲). «تبیین پارادایم نظام متعالیه نوآوری برای تحقق پایداری». مجموعه مقالات دومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت (۱-۲۱).
- شاه‌ولی، منصور؛ مرضیه کشاورز و مریم شریف‌زاده (۱۳۸۶). «پارادایم اخلاقی فلسفی متعالی در پژوهشهای بحرانهای زیست‌محیطی». *اخلاق در علوم و فناوری*، ش ۲(۴/۳): ۳۱-۴۴.

- شیری، سید محمد؛ محمدرضا سرمدی و لیلا پرهیزگار (۱۳۸۹). «مطالعه میزان رعایت اصول سازماندهی محتوا(توالی، وحدت و مداومت) در تدوین مفاهیم و مؤلفه‌های آموزش محیط زیست در محتوای دوره دبستانی از دیدگاه آموزگاران شهر تهران و ارائه راهکارهای مناسب برای آن». مدیریت و برنامه‌ریزی در نظامهای آموزشی، دوره پنجم، ش ۸۱: ۶۷-۹.
- طاهرپور، محمدشریف؛ طاهره جاویدی، خسرو باقری و حسن نقی‌زاده (۱۳۹۵). «مبانی اصول و روشهای تربیت شهروند زیست‌محیطی از دیدگاه اسلام». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ش ۲۴ (۳۰): ۵۵-۸۷.
- عرفانی، ملیحه و طاهره اردکانی (۱۳۸۸). «بررسی نقش آموزش در دستیابی به توسعه پایدار و حفظ محیط زیست». مجموعه مقالات اولین همایش ملی الگوی مصرف با محوریت منابع طبیعی، کشاورزی و دامپزشکی (۱۲۴-۱۲۱). دانشگاه زابل.
- فردوسی، مرتضوی و محمد رضوانی (۱۳۸۹). «رابطه بین دانش زیست‌محیطی و رفتارهای حفاظت از محیط زیست». پژوهشنامه علوم انسانی، ش ۵۳.
- فغفورمغربی، حمید (۱۳۹۰). «مبانی معرفت‌شناسانه اسلامی در محیط زیست». اخلاق زیستی، سال اول، ش ۲: ۱۵۹-۱۹۱.
- فنودی، سحر و مصطفی آجی‌بیشه (۱۳۸۶). «تقویت اخلاق و فرهنگ حفاظت از محیط زیست از طریق آموزش». مجموعه مقالات اولین کنفرانس مهندسی برنامه‌ریزی و مدیریت سیستم‌های محیط زیست (۴۵-۵۶).
- قربانی، قدرت‌اله (۱۳۹۳). «اسلامی‌سازی معرفت». پژوهشهای علم و دین، سال پنجم، ش ۲: ۱۵۱-۱۳۱.
- قربانی، قدرت‌اله (۱۳۹۴). «لوازم معرفت‌شناختی جهان‌شناسی قرآن برای علوم طبیعی». پژوهشهای علم و دین، سال ششم، ش ۲: ۹۷-۷۷.
- کریمی، سعید (۱۳۹۶). «رابطه دانش محیط زیستی با رفتار محیط زیست‌گرایانه دانشجویان کشاورزی دانشگاه بوعلی سینا: نقش میانجی‌گری نگرش محیط زیستی». آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، دوره ششم، ش ۲: ۱۴۰-۱۲۷.
- گلشنی، مهدی (۱۳۹۵). «از دانش تا حکمت: یک نگرش قرآنی». پنجمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ الگوی پایه پیشرفت (۱-۱۸). ۲۹ و ۳۰ اردیبهشت.

۷۱۶ ♦ تحلیل مفهومی مضامین آموزش عالی الهی محیط زیست...

- لاریجانی، مریم؛ سحر رشیدی و حسین میبودی (۱۳۹۳). «اثر بخشی وبلاگ نویسی به عنوان یک فعالیت کمک آموزشی در آموزش محیط زیست». فناوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی، ش ۵(۲): ۷۹-۹۵.
- مجیدی، حسن و سید مهدی موسوی نیا (۱۳۹۷). «مؤلفه های گفتمانی حاکم بر اندیشه های محیط زیستی آیت الله خامنه ای». آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، سال ششم، ش ۳: ۹۰-۷۹.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۰). «ضرورت ارتقای ارزشهای دینی و فرهنگی در توسعه پایدار». مجموعه مقالات همایش بین المللی محیط زیست، دین و فرهنگ. تهران.
- مردانی، ایوب؛ سید منصور مرعشی، مسعود صفایی مقدم و سید جلال هاشمی (۱۳۹۵). «تحلیل مبانی دینی حفاظت از محیط زیست به عنوان یک هدف تربیتی». آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، دوره چهارم، ش ۳: ۶۸-۵۷.
- مطهری نژاد، م.م؛ همایون و م.ر. حاتمی (۱۳۹۴). «درآمدی بر تبارشناسی موانع اسلامی شدن دانشگاهها در ایران با تأکید بر مقام سیاستگذاری و برنامه ریزی». مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ش ۳(۱۹): ۲۹۳-۳۱۶.
- ملکی نیا، عماد؛ علی بازرگان، مظفرالدین واعظی و مجید احمدیان (۱۳۹۳). «شناسایی و اولویت بندی مؤلفه های دانشگاه پایدار». پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی، دوره بیستم، ش ۳: ۲۶-۱.
- نوزدی، حسین (۱۳۹۱). صورتبندی مدرنیته و پست مدرنیته. تهران: نقش جهان.
- نیرو، محمد و غلامرضا حاجی حسین نژاد (۱۳۹۱). «تأثیر آموزش محیط زیست بر اساس نظریه هوشهای چندگانه گاردنر در ایجاد نگرش و اصلاح فهم دانش آموزان». آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، ش ۱(۲): ۱-۱۲.
- ولی نژاد، سمانه (۱۳۹۱). نقد مبانی رویکرد اثباتی در برنامه ریزی آموزشی مدرن با تأکید بر آموزه های معنوی اسلامی. پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش. دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران.
- هادی پور، مهرداد و ریحانه شکروی (۱۳۸۳). «بررسی میزان آگاهی زیست محیطی و روشهای بهینه». محیط زیست، ش ۴۱: ۲۷.
- Azimi, H. (1992). *The cycles of underdevelopment in Iran's Economy*. Tehran: Naye Press (in Persian).

- Hajizadeh, M.; H. Khalaj & K. Shokoohifar (2014). “**Study of Cultural Factors Related to Environmental Behavior in Yazd**”. *Journal of Economic and Developmental Sociology*, 3: 83-107. [In Persian].
- Karimzadeh, S. & S. Salehi (2014). “**Investigating the Impact of Environmental Values on Environmental Behavior (Study of Urmia Urban Areas)**”. *Social Issues of Iran*, 5(2): 61-76. [In Persian].
- Nabavi, S.A. & M. Shahryari (2014). “**Religion, Ethics and Environment**”. *Journal of Human and Environment*, 12(2): 69-83. [In Persian].
- Andreas, B. & N. Andreas (2005). “**Religious Values and Environmental Concern: Harmony and Detachment**”. *Social Science Quarterly*, 86(1): 178-191.
- Braun, V. & V. Clarke (2006). “**Using Thematic Analysis in Psychology**”. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77-101.
- Clugston, R.M. & W. Calder (1999). “**Critical dimensions of sustainability in higher Education**”. In: W.L. Filho (Ed.). *Sustainability and University Life* (Ch 2). Frankfurt Am Main: Peter Lang.
- Darren, E. & G. Christopher (2007). “**Structuring the Religion-Environment Connection: Identifying Religious Influences on Environmental Concern and Activism**”. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(1): 71-85.
- Levine, D.S. & M.J. Strube (2012). “**Environmental attitudes, knowledge, intentions and behaviours among college students**”. *Journal of Social Psychology*, 152: 308-326.
- Onel, N. & A. Mukherjee (2015). “**Understanding environmentally sensitive consumer behaviour: an integrative research perspective**”. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 11(1): 2-16.
- Ozkamp, A.S. (2009). **Applied social psychology**. Publications: Astan Ghods.
- Polonsky, M.J.; A. Vocino, S.L. Grau, R. Garma & A.S. Ferdous (2012). “**The impact of general and carbon-related environmental knowledge on attitudes and behavior of US consumers**”. *Journal of Marketing Management*, 28(3-4): 238-263.
- Sia, A.P.; H.R. Hangford & A.N. Tomera (1985). “**Selected Predictors of responsible Environment Behavior: An Analysis**”. *Journal of environment education*, 17(2): 31-40.
- Tikka Páivi, M.; T. Kuitunen Markku & M. Tynys Salla (2010). “**Effects of Educational Background on Students' Attitudes, Activity Levels, and Knowledge Concerning the Environment**”. *The Journal of Environmental Education*, Vol. 31, Issue 3: 12-19.
- UNESCO (2008). **Education for sustainable development**. United Nations Decade (2005-2014). Geneva: UNESCO.
- Venetoulis, J. (2001). “**Assessing the ecological impact of a university The ecological footprint for the University of Redlands**”. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 2(2): 180-196.
- Aminzadeh, B. (2001). “**Sustainability of religious development and culture**”. *Proceedings of the International Conference on Environment, Religion and Culture* (165-179). Tehran.

- Bad, John. (1993). **“Library, Information and Meaning”**. Translated by Mahboubeh Mohajer. *Book Quarterly*, 4 (2).
- Bidhendi, Mohammad; Ali Karbasizadeh & Mohsen Shiravand (2010). **“The Role of Religious Teachings in Solving Environmental Crises”**. *Science and Religion Research*, First Year, 2: 7-23.
- Davoodi, M. & F. Javdani (2017). **“Principles and goals of environmental education with emphasis on Javadi Amoli's thought”**. *Revelation Ethics Quarterly*, 5(2): 1-23.
- Erfani, M. & T. Ardakani (2009). **“Investigating the role of education in achieving sustainable development and environmental protection”**. *Proceedings of the First National Conference on Consumption Patterns focusing on natural resources, agriculture and veterinary medicine* (121-124). Zabol University.
- Faghfor Maghribi, H. (2011). **“Fundamentals of Islamic epistemology in the environment”**. *Flename of Bioethics*, first year, second issue: 159-191.
- Fanoodi, Sahar & Mostafa Aji Bisheh (2007). **“Strengthen the ethics and culture of environmental protection through education”**. *Proceedings of the First Conference on Environmental Systems Planning and Management Engineering* (45-56).
- Ferdowsi, M. & M. Rezvani (2010). **“Relationship between environmental knowledge and environmental protection behaviors”**. *Journal of Humanities*, 53.
- Golshani, Mehdi (2016). **“From Knowledge to Wisdom: A Quranic Perspective”**. *The Fifth Conference on the Iranian Islamic Model of Progress; Basic pattern of progress* (1-18).
- Jamshidi Rad, M.S. (2017). **“The effect of teaching Shiite jurisprudence in relation to trees and plants on students' knowledge, attitude and environmental behavior”**. *Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development*, 6(3): 37-46.
- Karimi, S. (2017). **“The Relationship between Environmental Knowledge and Environmental Behavior of Agricultural Students of Bu Ali Sina University: The Mediating Role of Environmental Attitude”**. *Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development*, 6(2): 127-140.
- Larijani, M.; S. Rashidi & H. Meboudi (2014). **“The Effectiveness of Blogging as an Educational Assistance Activity in Environmental Education”**. *Quarterly Journal of Information and Communication Technology in Educational Sciences*, 5(2): 79-95.
- Majidi, H. & S.M. Mousavi Nia (2018). **“Discourse components governing Ayatollah Khamenei's environmental ideas”**. *Journal of Environmental Education and Sustainable Development*, 6(3): 79-90.
- Mohaghegh Damad, M. (2001). **“The Necessity of Promoting Religious and Cultural Values in Sustainable Development”**. *Proceedings of the International Conference on the Environment, Religion and Culture*. Tehran.

- Motahari Nejad, M.; M.H. Homayoun & M.R. Hatami (2015). **“An Introduction to Genealogy Barriers to Islamicization of Universities in Iran, with an emphasis on policing and planning”**. *Quarterly epistemology studies at Islamic University*, 3(19): 293-316.
- Niroo, M. & Gh. Haji Hosseinejad (2012). **“The effect of Gardner theory of multiple intelligences in the education environment based on understanding and improving students' attitude”**. *Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development*, 1(2): 1-12.
- Omidi, M.; M.H. Mirzamohmmadi & Gh. Faraghi (2017). **“A Comparative Study between Rousseau and Ayatullah Javadi Amoli on the Purposes of Moral Education: Accommodation between Naturalism and Revelation”**. *Publisher Maarej Research Institute of Revelation Sciences*, 7(2): 132-162.
- Parsapour, Zahra (2012). **“A study of environmental ethics studies and the need to teach its common principles”**. *Journal of Science and Religion*, Vol. 3, No. 2: 25-43.
- Qorbani, Q. (2014). **“Islamization of Knowledge: Viewpoints of Ismail Raji Al Faruqi”**. *Science and Religion Research*, 5(10):131-151.
- Qorbani, Q. (2015). **“Epistemological tools of Quranic cosmology for natural sciences”**. *Science and Religion Research*, 6(12): 77-97.
- Rafiei, H. & H. Amirnejad (2009). **“Investigating the role of education in increasing people's desire to protect the environment (Case study: Caspian Sea)”**. *Journal of Environmental Sciences*, 7(1): 95-108.
- Ramezani Ghavamabadi. M.H. (2012). **“Strategic Review of Environmental Protection Education in Iran: Necessities Bottlenecks”**. *The scientific journal of strategy*, 21(65): 233-257.
- Shahvali, M. (2013). **“Explaining the paradigm of the transcendent system of innovation to achieve sustainability Proceedings”**. *The Second Conference of the Iranian Islamic Model of Progress* (1-21).
- Shahvali, M.; M. Keshavarz & M. Sharifzadeh (2007). **“The Transcendent Philosophical Ethical Paradigm in Environmental Crisis Research”**. *Quarterly Journal of Ethics in Science and Technology*, 2(3/4): 31-44.
- Shobieiri, S.M.; M.R. Sarmadi & L. Parhizgar (2010). **“Study of the observance of the principles of content organization (sequence, unity and continuity) in formulating the concepts and components of environmental education in the content of the primary school from the perspective of teachers in Tehran and providing appropriate solutions for it”**. *Bi-Quarterly Journal of Management and Planning in Educational Systems*, 5(81): 9-67.
- Taghavi, M.R (2016). **“Towards Establishment of Islamic Humanistic Scientific Discipline: Theoretical Framework and Operational Model”**. *Iranian journal of the knowledge studies in the Islamic university*, 20(66):5-30.
- Taherpour, M.Sh.; T. Javidi, Kh. Bagheri & H. Naghizadeh (2016). **“Fundamentals of principles and methods of environmental citizen education from the perspective of Islam”**. *Quarterly Journal of Research in Islamic Education*, 24(30): 55-87.

- Valinejad, S.S. (2012). **Critique of the foundations of a positive approach in modern educational planning with emphasis on Islamic spiritual teachings.** Master Thesis. History and Philosophy of Education, Faculty of Humanities and Social Sciences, Mazandaran University.

